

BOKROS LAJOS

A politika uralma a gazdaság felett

Neményi Judit és Oblath Gábor nagyszerű elemzése igyekszik mind a szerzőket, mind pedig az olvasót távol tartani a „piszkos” politikától, és gondolataikat szigorúan szakmai köntösbe öltöztetni. Pedig a politika uralma nem magyar sajátosság, noha kétségteljesen „hungarikumnak” tekinthető az a mérték, ahogyan az „értékrationális” hazai kormánypolitika lenézi a piaci és társadalmi jóléti szempontokat beemelni kívánó „célracionális”¹. Van azonban politika ez utóbbi talaján is. Ilyennek tekinthető például az euróövezet közös pénzügypolitikáját keretező, a tagállamok közös nemzeti érdekét kifejező együttműködés, amelynek ma a legfontosabb megkülönböztető jellegzetessége a közös európai valutához mint nemzetek feletti önértékhez való jól kiszámított ragaszkodás. Ez a fajta politika jóval több, mint gazdaságpolitika (*economic policy*) és mint pusztán jegybanki pénzügypolitika (*monetary policy*). Ez valódi nemzeti érdekeket kifejező célracionális együttműködés, erőteljes *hatalmi* politika (*politics*), sőt nemes kulturális vállalkozás (*Bokros* [2010]). Ebből egyenesen következik, hogy a közös európai valuta fennmaradása hosszú távon elsősorban a tagállamokban uralkodó politikai akarat kérdése. Ha ez fennáll, akkor a tagállamok saját érdekükben folytathatnak olyan célracionális szakmai politikát, mindenekelőtt olyan gazdaságpolitikát, benne jól összehangolt, logikusan és eredményesen kimunkált pénz-, költségvetési és jövedelempolitikát, amely nem ássa alá a demokratikusan megalapozott hatalmi politika társadalmi sikerét. A széles értelemben vett politikai akarat elsődlegessége azonban bizonyos: az euró körüli törekeny társadalmi közmegegyezést kell a tagországok uralkodó köreinek kiváló minőségű szakmai politikával és őszinte, egyszersmind hatékony demokratikus közbeszéddel minden egyes nap újjáépíteni.

¹ Utalok Max Weber híres tételére, amely szerint a társadalmi cselekvés típusai között megkülönböztetendők azok, amelyeket az úgynevezett értékrationális (*Wertrazionalität*) vezérel, és amelyek nem mérlegelik a gazdaságon túli messianisztikus hitet és küldetést sugalló társadalmi cél eléréséhez bevetett eszközök előnyeit és hátrányait, illetve azok, amelyeket a célracionális (*Zweckrazionalität*) hajt. Ez utóbbiak esetében a szereplők erőteljesen mérlegelik mind a kitűzött célok, mind pedig az elérésük érdekében bevetett eszközök előnyeit és hátrányait (*Weber* [1947] 115–118. o.).

A politikai akarat hiánya Magyarországon

Mielőtt azonban az euró túlélésével kapcsolatos európai kérdéshez szólnék hozzá, röviden foglalkozom a hazai helyzettel. Neményi Judit és Oblath Gábor nem óhajtanak végső ítéletet mondani a mai magyar kormány intézkedései felett, mert esélyt kívánnak és remélnek adni a felvilágosodott önértékből táplálkozó esetleges gazdaságpolitikai fordulatnak. Szerintem itt azonban már nincs helye a kívánsággal kibélelt gondolkodásnak (*wishful thinking*), hanem az illúziók elkerülésére célszerű kimondani, hogy a jelenlegi kormány nem akarja az euró magyarországi bevezetését.

Négy tény is bizonyítja ezt az állítást. Először maga a céldátum, amely kényelmes távlatba tolt minden cselekvést, amelyet ma kellene elkezdni.² Másodsor Magyarországot változatlanul távolodik az egyébként szigorodó belépési követelményektől.³ Harmadszor a jelenlegi kormány tudatosan *megszüntette a fékek és egyensúlyok* finom rendszerét nemcsak az alkotmányos életben, hanem a gazdaság állami irányításában is.⁴ Ez végzetesen meggyengítette a kormányzás hatékonyságát a nemzet és a társadalom egészének érdekét kifejező közös gazdaságpolitikai célok elérésében. Végül, de nem utolsósorban az öncélú „szabadságharc”, amelyet a kormány azon fontos nemzetközi intézmények ellen folytatott (Európai Bizottság, Európai Központi Bank, Európa Tanács, Nemzetközi Valutaalap), amelyek rendszerint jobban megértették és képviselték hazánk távlatos alapérdekeit, mint a kormány, nagymértékben csökkentette *az ország iránti külső és belső bizalmat*. Minderre az egyetlen logikus magyarázat az marad, hogy a kormány lazítani, nem pedig erősíteni kívánja Magyarországot és az Európai Unió közötti kapcsolatokat.⁵

² Neményi és Oblath a csatlakozási céldátum kilenc évvel történő tavalyi eltolását ószintétlennek tartja, mert a kormány érdemi szakmai indokot egyet sem volt képes megfogalmazni (588. o.). Ezzel teljes mértékben egyetértve, érdemes azonban feltenni azt a kérdést, hogy vajon miért nem találta fontosnak a kormány, hogy egyáltalán megpróbáljon valamiféle elfogadható szakmai érvet felmutatni. Miért nem rukkolt elő valamilyen, a korábbi munkáspárti brit kormány híres öt tesztje által ihletett, összefüggő követelményrendszerrel, amely hitelesen felmutathatta volna a válságövezetbe való esetleges csatlakozás miatt megerősödött politikai aggodalmakat? Egyetlen következtetés adódik: a mai magyar kormány nem kívánja Magyarország távlati csatlakozását sem az euróövezetbe, ezért nem tud és nem kíván olyan intézkedéseket megfogalmazni, amelyek hitelessé teszik egy valódi konvergenciapálya képzetét.

³ Az Európai Parlament által tavaly októberben elfogadott úgynevezett hatos jogszabálycsomag által megtámogatott és megerősített stabilitási és növekedési egyezmény 2011. december 13-án lépett életbe. Magyarország évente a bruttó hazai termék legalább egy százalékával köteles folyamatosan csökkenteni viszonylagos államadósságát, mert 80 százalékos induló arányt feltételezve éppen ennyi a 60 százalékos fölötti államadósság előírt huszadrésze. (Ha ezt valamely tagország három év átlagában nem teljesíti, visszakérül a túlzottdeficit-eljárás alá.) Magyarország az Európai Unióba történő belépése óta eltelt nyolc évben nem tudott kikickmeregni a túlzottdeficit-eljárásból.

⁴ A jegybank függetlensége ellen indított általános támadás erre a legjobb példa. Ha a kormány komoly mérlegelés tárgyává tette volna az európai közös valutához történő csatlakozást, akkor a jegybank meggyengítése helyett éppen annak megerősítéséért kellett volna fellépnie. Olyan körülmények között ugyanis, amikor EU-tagságunk nyomán nagyon leszűkült a monetáris mozgástér (szuverenitás), a monetáris hatóság a megmaradt kevéske eszközt csak csorbítatlanul erős intézményi autonómia esetén tudja kellő hatékonysággal használni.

⁵ Neményi és Oblath óvatosan és udvariasan azt állítják, hogy a kormány szándékai kiismerhetetlenek. (590. o.) Én úgy gondolom, hogy ennek éppen az ellenkezője igaz. A kormány tényleges cselekedetei világosan bizonyítják, hogy nem kívánja Magyarország csatlakozását az euróövezetbe.

Ebben az összefüggésben szemlélve az euróövezethez való csatlakozás Neményi Judit és Oblath Gábor által megfogalmazott optimális gazdasági feltételeit, mindezekelőtt azt kell leszögeznünk, hogy amíg a jelzett követelmények szakmai tartalmának helyességéről el sem kezdődik az érdemi vita, addig bizonyosan tudhatjuk, hogy *hiányzik a szerzők által olyannyira óhajtott széles körű társadalmi és politikai egyetértés az euró bevezetése körül* (677. o. 1. pont). Mivel a jelenlegi kormány mögött álló populista-nacionalista politikai erők távlatilag sem lebecsülendők, joggal adódik a következtetés, hogy ez a széles körű egyetértés a belátható jövőben nem jöhet létre. Ha pedig így van, és az egyetértés önmaga is a csatlakozás feltétele, ezért – bármennyire is ez hazánk nemzeti érdeke – Magyarország a belátható jövőben bizonyosan nem fog csatlakozni a közös európai valutához.

Lesz-e mihez csatlakozni, ha mégis úgy döntünk?

Ha a hatalmi politika után alámerülünk a szakmai tartalmú közpolitikába, akkor feltétlenül felteendő az a kérdés: vajon belátható időn belül fennmarad-e a közös európai valuta, sőt megerősödik-e annyira, hogy ismét vonzó célpontjává válik a célracionális társadalmi cselekvésnek.

A szakmai tartalmú közpolitika nem tagadja a demokratikus hatalmi politika elsődlegességét, hanem józanul és nyíltan elfogadja azt. Így tehát elsődleges kérdéssé válik az, hogy a nyugat-európai politikai osztály saját érdekében állónak tekinti-e a közös valuta fennmaradását, és vajon erre biztatja-e a honi választópolgárokat, vagy éppen ellenkezőleg, lábhoz tett fegyverrel nézi a széthúzó erők túlsúlyra jutását, és tehetetlenül lohol a vesztesek egyre dühösebb tömegei után.⁶

Erős itélettel kezdem: *semmi abszolút elkerülhetetlen közgazdasági törvényszerűség nincs az euróövezet mai válságában*. Ezen túlmenően az is bizvást kijelenthető, hogy *semmi objektív szükségszerűség* nem mutatkozik meg abban, hogy *a monetáris uniót annak fennmaradása érdekében feltétlenül költségvetési unióval kell kiegészíteni*.

Neményi Judit és Oblath Gábor helyesen mutatnak rá az euróövezet megtervezésekor és megszerkesztésekor széles körben elterjedt tévedésre, miszerint a közös valuta bevezetése után lényegében megszűnik a külső egyensúlyi korlát.⁷ Most

⁶ Ebből a szempontból rendkívül fontos a közelmúltban lezajlott francia elnökválasztás végeredménye. Ha az új elnök ragaszkodni fog a választási kampányban hangoztatott nézeteihez, és sikerül neki fellazítani az idén elfogadott, német ihletésű, kormányközi egyezményen alapuló költségvetési egyezményt, akkor elkerülhetetlenül aláássa majd a piacoknak a közös európai valuta iránti bizalmát. Ha viszont feladja ígéreteit, és kénytelen-kelletlen, de beáll a fiskális konzervatívok táborába, akkor az iránta megnyilvánuló társadalmi közbizalom sérül. Mindkét esetben lehet olyan következménye, amelyik negatívan hat vissza az euróba vetett bizalomra.

⁷ Sohasem hittem abban, hogy a külső finanszírozási korlátot képező külső egyensúlytalanságnak (vagyis a folyó fizetési mérleg adósságnövekedéssel finanszírozott hiányának) ne lenne jelentősége. A párhuzamos valutarendszerekkel küszködő délkelet-európai átmeneti gazdaságokban (Horvátország, Szerbia, Románia stb.) a teljes valutahelyettesítést elszenvedő, az euróövezethez a hazai társadalom ösztönös döntése nyomán spontán módon csatlakozó országokban (Montenegró, Koszovó) *folymatosan fennmaradt és erősen érvényesült a külső egyensúlyi korlát*. Nem kellett túlzott képzelőerő annak felismeréséhez, hogy az időleges kegyelmi időszak után valami hasonló fog bekövetkezni a közös

azonban, hogy megtörtént az ennek az ellenkezőjét hangsúlyozó közgazdasági összefüggésnek a felismerése és hivatalos elismerése, nincs több alapvető hiányosság: ha van politikai akarat, akkor a nemzetközi versenyképességre, a külkereskedelem arányaira, a külső finanszírozás mértékére, a külső adósságból fakadó korlátokra lehet tudatosan ügyelni, és időben megtenni a követett növekedési modell fenntarthatósága szempontjából fontos javításokat. Ha netán valamely országban a hazai politikai osztálynak nincs ínyére a szükséges kiigazítások időben és megfelelő mértékben való bevezetése, akkor pedig ott van az uniós szintű kényszer, amelynek érvényesítésére a 2011-ben elfogadott hatos jogszabálycsomag ad lehetőséget az Európai Unió intézményeinek. Mind a megelőzésre, mind pedig a kiigazításra vonatkozóan kellően részletesek és mélyek az új szabályok, amelyeket minden tagállamnak, tehát nem csupán a euróövezet tagjainak kell betartaniuk.⁸ Ha valamelyik ország ezeket tudatosan figyelmen kívül hagyja, akkor a közösségi szintű szankciók automatikusan életbe lépnek. Nem alkalmazásukat, hanem éppen mellőzésüket kell az Európai Unió Tanácsának felmentő szavazáson alapuló határozatával alátámasztani (*reverse voting*). Ez politikailag jóval nehezebb, mint az egyenes döntés – pontosan ezért írtuk bele a forгатókönyvbe.

Fontos felismerni, hogy az euróövezetben megfigyelhető válság *nem valutaválság*; nem az euró mint közös pénz válsága. Ha az volna, akkor jelentkeznének minden valutaválság elkerülhetetlen velejárói, egyrészt a *valutahelyettesítés*, másrészt – ezzel szoros összefüggésben – a *leértékelődés*, vagyis az adott valuta jelentős értékvesztése minden fontos valuta-hoz képest. Ez feltétlenül megnövelné a *belföldi valutában tükröződő inflációt*, ami a valutaövezet jegybankját az alapkamat nagymértékű emelésére kényszerítené (nem biztos, hogy ez elegendő a jelentkező válság kezelésére, de a leértékelődés és a valutahelyettesítés folyamatait lassíthatja).⁹

Ezeknek a jelenségeknek egyike sem figyelhető meg az euróövezetben. Semmiféle valutahelyettesítés nem történik, még a válságnak leginkább kitett tagállamban, Görögországban sem. Éppen ellenkezőleg: a görög bankok iránti bizalom megcsappanása, illetve az euróövezet esetleges elhagyása miatti félelemtől vezérelve a görög lakosság tömegesen viszi át euróbetéteit bolgár bankokba!¹⁰ Mindeddig nem voltunk

valutához annak rendje és módja szerint csatlakozó országokban is. Ennek hivatalos felismerése és elismerése azonban a válság kitöréséig elmaradt az euróövezetben.

⁸ A megelőző szakaszban rendkívül megszorodik azoknak a gazdasági változóknak a száma, amelyeket a túlzott egyensúlytalanság kialakulásának megakadályozására ezentúl folyamatosan megfigyelnek. Ez már önmagában is a nemzeti gazdaságpolitikák összehangolásához vezet.

⁹ Kiváló példa a valutaválságra az 1998-as oroszországi államcsőd. 1998. augusztus 17-én Szergej Kirijenko miniszterelnök bejelentette a belföldi államadósság utáni szolgálat és az összes külföldi fizetés felfüggesztését. A rubel piaci értéke egyetlen éjszaka alatt negyedére csökkent, a dollár árfolyama 6 rubelről 24-re emelkedett. A következő hónapokban a dollár szinte teljesen kiszorította a rubelt a belföldi fizetésekből is. Nem véletlenül tekintendő az orosz válság az egyik leginkább összetett jelenségnek: az egyszerre volt költségvetési, bank- és valutaválság.

¹⁰ A görög lakosság a görög bankokban és saját államában (politikai osztályában) nem bíz, nem pedig az euróban. Felmérések szerint a görögök 70 százaléka még mindig európarti; nem akarja, hogy Görögország kilépjen az euróövezetből. Nem állítom, hogy reformellenes hangulatban ez konzisztens gondolkodás, de attól még ez a valóság, ami a választható politikai döntéseknek fontos korlátja.

tanúi az euró jelentős leértékelődésének sem; a legutóbbi időkgig az euró elég szilárdan tartotta magát az 1,3 dollár feletti árfolyamszinten.¹¹ Inflációs nyomás nem jelentkezik, így az Európai Központi Bank (EKB) hosszú ideje képes tartani az alapkamatot. Ha az európai politikai osztály valamiért bírálja az EKB-t, azt nem a túl alacsony, hanem éppen ellenkezőleg, a túl magas egyszázalékos kamat miatt teszi. Nincs olyan veszély, hogy az euró fokozatosan eltűnne a pénzügyi világ globális körforgásából.

Az euróövezetben megfigyelhető válságnak két fontos összetevője van: egyrészt egyes, elsősorban déli tagállamok adósságválsága (költségvetési válság), másrészt mindegyik gazdaságban a pénzintézetek tőkevesztése (bankválság). E két jelenség egymással rendkívül szorosan összefügg mind az okok, mind a választható megoldási módok tekintetében. Fontos azonban felismerni, hogy mindkettő *közös gyökere* a pénzügyi életet alátámasztó *realtevékenységek* hatékonyságának hanyatlása, ami nyitott gazdaság esetén – márpedig a közös valuta minden taggazdaságot abszolút nyitottá tesz – *a nemzetközi versenyképesség* romlásában ölt testet.

A nemzetközi versenyképesség romlása rendszerint kifejeződik a külkereskedelmi mérleg és a folyó fizetési mérleg romlásában, ami csak akkor tartható fenn hosszú ideig, ha a hiányt nem adósság jellegű tőketételekkel sikerül finanszírozni. A *bankrendszer* azonban éppen az *adósságot megtestesítő és eredményező finanszírozási módok* növelésében érdekelt. Valutaunióban árfolyamkockázat nélkül képes beszívni külföldi megtakarításokat akár a belföldi magánszektor (háztartások és vállalatok), akár a költségvetés belföldi forrásokból nem fedezhető nettó felhalmozási igényének kielégítésére. A külső pénzügyi egyensúlytalanság előidézője lehet mind a magánszektor (Írország, Spanyolország), mind pedig a kormányzati szektor (Görögország, Olaszország). Akár a magánszektor, akár az állam kerül szembe fizetési nehézségekkel, a bankok mindkét esetben bajba juthatnak. Bármelyik csatornán felszaporodó veszteségek nyomán veszítik is el tőkéjüket, megmentésük végső költségeit csakis az adófizetők tudják fedezni. *Az állam által elvégzett rehabilitáció azonban mindenképpen megnöveli az államadósságot.* Ráadásul minél nagyobb volt a bankrendszer mérete az egész nemzetgazdasághoz képest viszonylagosan, annál több friss államadósság keletkezik a bankrendszer egészségének helyreállítása során. Ez a művelet tönkretetheti magát az államot – még olyan esetekben is, amikor az a válság előtt felelős költségvetési politikát folytatott, elkerülte a nagymértékű költségvetési hiányt, nem öntött forró olajat az amúgy is túlfűtött gazdaság felhevült testére. A magánszektor túlzott külföldi hitelfelvétele tehát önmagában is bankválság előidézője lehet, ami a második körben szinte elkerülhetetlenül költségvetési válsághoz vezet.

A nemzetközi versenyképesség romlása pedig – néha szép csendesen, lopakodó módon, néha durván és igen kegyetlenül – *ragadós, és tartós növekedési korláttá formálódik*, amit a rendszerint rövid lejáratú szemlélettel megátkozott nemzeti gazdaságpolitika érdemi szerkezeti reformok helyett laza költségvetéssel igyekszik orvosolni. Az ördögi kör itt bezárul.

¹¹ Az euróövezetnek növekedési szempontból éppen hogy áldás lenne némi további leértékelődés, de ez nem látszik bekövetkezni; az elmúlt években az euró nagyjából az 1,3 és 1,4 dollár közötti sávban ingadozott, és csak kivételes esetekben bukott 1,3 alá. Ilyennek tekintem a mostani helyzetet is.

Érdemes megkülönböztetni az állomány (*stock*) és az áramlás (*flow*) problémáját, amit a gyakorlati politikában célszerű a *múlt és a jövő szembeállításával* kezelni. Ha már nagy a felhalmozott adósság (*stock*) akár annak állami, akár annak külső változatában, akkor a további hitelfelvétel (*flow*) komoly akadályokba ütközhet éppen amiatt, hogy a gazdaság versenyképtelenné vált, nincs növekedés, így a már felhalmozott adósságállomány megújítása is csak egyre nagyobb kamatköltséggel sikerül. Ebben a helyzetben a nemzetközi versenyképesség javulását szolgáló szerkezeti reformok bevezetése már nem elegendő a kilábaláshoz, különösen olyan körülmények között, amikor az egész valutaövezet gazdasága stagnál, és rövid távon nincs hova elhelyezni a növekedés egyedüli forrását képező exportot. A szerkezeti reformok bevezetése természetesen sohasem késő, de a gazdaság jelzett állapotában ez csak a felhalmozott adósság jelentős részének elengedése mellett kínál lehetőséget a növekedés megindítására. *A felhalmozott adósság gátolja a növekedést, a növekedés hiánya elviselhetetlenné teszi az adott méretű adósságot.* Görögország már kétségkívül ebben a helyzetben van; ha túlságosan megnövekedik a bankszektor feltőkésítésének állami költsége, akkor Spanyolország is hamarosan sorra kerülhet.

Mi a teendő?

Az ördögi körből való kitörés helyes útja a munkaerő képzettségének, minőségének javítása, legalább viszonylagos költségének csökkentése, a munkaerőpiac rugalmasságának fokozása, egységének helyreállítása stb. A nem növekvő terjedelmű állami költségvetésen belül a hangsúlyt át kell helyezni a magánvállalatok exportorientált beruházásainak ösztönzésére (például részleges kormányzati garancia-vállalással), javítani kell mind a humán (oktatás, egészségügy), mind a fizikai infrastruktúra (energia, közlekedés, távközlés, informatika) állapotán. A költségvetés folyó kiadásai jelentős részének valószínűleg mind abszolút mértékben, mind arányait tekintve csökkennie kell. Akár elismerjük, akár nem, ez megszorító intézkedéseket követel. A bankok egy részének feltőkésítése szintén elengedhetetlen, de ezt hosszú távon inkább tulajdonrészek eladásával lehet megoldani. Végül, de nem utolsósorban szükség van erős nemzetközi támogatásra, az európai és egyéb intézmények jóindulatára és a pénzügyi piacok tartós türelmére. Ez azonban mind elérhető *egyértelmű hazai összefogásra támaszkodó, szakmailag konzisztens, ésszerű és kiszámítható gazdaságpolitikával.*

Amire sem közgazdasági szükség, sem politikai lehetőség nincs, az a csodafegyverek bevetése: *közös európai államkötvény*, tehát a meglévő tagállami adósságok (legalább egy részének) korlátlanul közös kockázatú kezelése, *költségvetési unió*, *fiskális föderáció* és hasonlók.¹² Ha a déli tagállamokban megvan a társadalmi és politikai elkötelezettség a szükséges és immár halaszthatatlan szerkezeti reformok bevezetésére, akkor felhalmozott államadósságuk egy részét érdemes leírni a már

¹² Hosszú távon ezek megvalósítása egyáltalán nem lehetetlen, sőt akár kifejezetten kívánatos is lehet. Ezek azonban közgazdasági tartalmukat tekintve bizonyosan *nem válságkezelő eszközök*. De ha azok volnának is, bevetésüket ma nem teszi lehetővé a demokratikus politikai akarat hiánya. A hatalmi politika bizony ebben a negatív vonatkozásban is uralkodik a gazdaság felett.

létrehozott közös európai alapok [európai pénzügyi stabilitási eszköz (*European Financial Stability Facility, EFSF*), európai stabilitási mechanizmus (*European Stability Mechanism, ESM*)] terhére.¹³ A múltból fakadó *stock* probléma kezelésére ez elegendő lehet némi – kizárólag ideiglenes és korlátozott mértékű – jegybanki refinanszírozással. A jövő, vagyis a *flow* problémájának tartós megoldása azonban csakis tudatos nemzeti felelősségvállalással, erős társadalmi egyetértéssel, szilárd politikai együttműködéssel történhet. Minden más újszerűnek látszó varázsszer jellegű elgondolás súlyos erkölcsi kockázatot hordoz, és a baj intenzív érzetének elmúltával a reformszellem lankadását, a változás elhalasztását, legrosszabb esetben a reformok visszafordítását hozhatja magával.¹⁴

Akár értékteremtő, akár értékpusztító módon, de a politika mindenhol uralkodik a modern gazdaság felett.

Hivatkozások

WEBER, M. [1947]: *The Theory of Social and Economic Organization*. Harvard University Press, Cambridge, MA.

BOKROS LAJOS [2010]: Az euró mint társadalmi és kulturális vállalkozás. *Élet és Irodalom*, szeptember 3.

¹³ Természetesen lehet azon vitatkozni, hogy vajon elég nagyok-e ezek a közös veszteségrendezési alapok. Mivel azonban még nem merültek ki az EFSF forrásai sem, kevésbé tűnik célszerűnek azon morfondírozni, hogy vajon az ESM megfelelő méretű-e. Ezt az élet fogja eldönteni. Ha a még AAA minősítésű tagországok idő előtt jelentősen megnövelnék feltételes kötelezettségvállalásaikat, az bizonyosan csökkentené a déli országok társadalmának és politikai osztályainak reformhajlandóságát. Európa egészének jövője múlik a nemzetközi versenyképesség helyreállításán; egyáltalán nem lenne helyes a reformcselekvést lélektanilag megalapozó teremtő feszültség (*creative tension*) csökkentése.

¹⁴ Noha Magyarország még nem tagja az euróövezetnek, az 1990-es évek második felében komoly társadalmi áldozatokkal bevezetett szerkezeti reformok máris visszafordultak. Ez nem ad sok esélyt a felzárkózás újbóli megindítására.